

Jelena Govedarica

KANTOVO SHVATANJE PROSVEĆENOSTI

APSTRAKT: Tumačenjem centralnih pojmova Kantovog određenja prosvećenosti, zatim ukazivanjem na značaj diskusije za napredak mišljenja i objašnjenjem uloge državne vlasti u prosvećivanju građana, autorka obrazlaže svoj stav da prosvećenost treba shvatiti kao nesavršenu dužnost čoveka, pripadnu dužnosti vrline koja od nas zahteva, između ostalog, da unapređujemo vlastito savršenstvo. Da bi se bolje razumela odgovornost za vlastitu nezrelost i šta sve podrazumeva samostalna upotreba razuma, izlaže se njegovo shvatanje kultivacije karaktera kao vaspitne faze u moralnom razvoju autonomne ličnosti. U poslednjem poglavlju odgovara se na jednu kritiku Kantove teorije i nudi interpretacija njegove „lozinke prosvećenosti“.

KLJUČNE REČI: prosvećenost, samoskrivljena nezrelost, javna upotreba uma, dužnost vrline

U spisu „Odgovor na pitanje: Šta je prosvećenost?“ Kant tvrdi da je nezrelost pojedinaca samoskrivljena, jer ljudima ne manjkaju intelektualne sposobnosti, nego im nedostaje hrabrost i odlučnost da se vlastitim razumom samostalno služe. Kant očigledno misli da uzrok neprosvećenosti nije neznanje ili neobrazovanost, već slabost volje; ili drugim rečima, neprosvećenost nije problem moći saznanja, već moći žudnje. Da bi se prevladala, potreban je zato akt volje – odluka da istupimo iz stanja nezrelosti i pasivnosti, kao i nepokolebljiva istrajnost u sprovođenju te odluke. Suštinu svog shvatanja prosvećenosti Kant je pregnantno formulisao u prvom pasusu pomenutog spisa:

„Prosvećenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti [...] Imaj hrabrosti da se služiš sopstvenim razumom! – to, je, dakle, lozinka prosvećenosti.“¹

1 Ovaj pasus u celini glasi: „Prosvećenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti (Unmündigkeit). Nezrelost je nemoć da se svoj razum upotrebljava bez vođstva nekog drugog. Ta nezrelost je samoskrivljena onda kada njen uzrok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tuđeg rukovođenja. Sapere aude! Imaj hrabrosti da se služiš sopstvenim razumom! – to, je, dakle, lozinka prosvećenosti.” OP, str. 43. BdF 8.35.

Ovim spisom Kant se obraća odraslim ljudima čije dužnosti unapređenja vlastite razboritosti, pragmatičke i moralne savršenosti dobijaju pravu težinu tek kada napuste obrazovne institucije i okrilje porodice. Pre toga čovek je odojče, za njegov razvoj i postupke odgovorni su roditelji, koji imaju dužnost i pravo da „rukovode“ detetom, da brinu o njegovom održanju i vaspitanju dok ono ne postane punoletno. Kant tvrdi da je dete u juridičkom smislu „svojina“² roditelja, jer se oni za njega staraju i za njegove postupke su odgovorni. Punoletan čovek je, pak, „svoj vlastiti gospodar“ (*sui iuris*), za svoje stanje – prvenstveno prosvetećenost i moralitet, ako ne sreću (jer sreća može biti proizvod okolnosti na koje osoba ne može direktno uticati) – on snosi potpunu odgovornost.

Spis o prosvetećenosti ima dva podjednako važna i komplementarna aspekta: obrazovni i političko-pravni.³ U ovom radu se analizira prvi, ali to će nužno uključiti i pominjanje drugog aspekta. Centralna teza koja se na različite načine afirmiše i obrazlaže je da prosvetećenost treba razumeti kao dužnost čoveka, koja pripada (nesavršenj) dužnosti da unapređujemo vlastito savršenstvo.⁴ Njeno zanemarivanje, kao i u svim ostalim slučajevima neizvršavanja dužnosti, sa sobom nosi svojevrstu krivicu, zbog čega Kant i tvrdi da je nezrelost neprosvećene osobe samoskrivljena.

-
- 2 U prilog juridičkoj dužnosti roditelja da se staraju za svoju decu, Kant navodi sledeći argument: sam akt rađanja predstavlja akt „kojim smo mi jednu osobu bez njenog pristanka doneli na svet, i samovlasno je doveli u njega; za taj čin na roditeljima leži obaveza da nju učine zadovoljnom tim njenim stanjem, koliko je to u njihovim snagama.“ MM, str. 82. MS 6.281. Iz ovoga sledi i pravo roditelja „da *rukovode* detetom i obrazuju ga, sve dok ono još ne vlada upotrebom svojih udova, isto tako i upotrebom razuma, osim ishrane i nege da ga vaspitavaju, i to kako *pragmatički*, da bi ono u buduće moglo samo sebe da izdržava i napreduje, tako i *moralno*, jer bi inače krivica njegovog zapuštanja pala na roditelje“. MM, str. 83. MS 6.281.
- 3 Pod političko-pravnim aspektom prosvetećenosti razumemo prevashodno Kantovo razlikovanje javne i privatne upotrebe uma i važne implikacije ove distinkcije, kao što je tumačenje javne upotrebe uma kao jedinog dopuštenog oblika prava na pobunu.
- 4 Savršenstvo čoveka, piše Kant, jeste „*kultura* njegove *moći* (ili prirodne obdarenosti) u kojoj je *razum* kao moć pojmova, dakle i onih koji se odnose na dužnost, nešto najviše, ali ujedno i njegove *volje* (moralnog načina mišljenja) da zadovolji svaku dužnost uopšte. 1) Njegova je dužnost: da se iz sirovosti svoje prirode, iz životinjstva (*quoad actum*), sve više radom uzdiže ka čovečnosti, pomoću koje je jedino sposoban da sebi postavlja svrhe: da svoje neznanje podučavanjem popunjava i svoje zablude ispravlja, a to mu ne samo *savetuje* tehničko-praktički um za njegove drugačije namere (umetnosti), nego mu moralno-praktički um *to naređuje*, i od te svrhe čini mu dužnost da bi bio dostojan čovečnosti koja boravi u njemu. 2) Da kulturu svoje *volje* uzdigne do najčistijeg vrlog nastrojenja, jer zakon, naime, postaje ujedno i pobuda njegovih radnji primerenih dužnosti, i da mu se pokorava iz dužnosti, što je uvek unutrašnje moralno-praktičko savršenstvo [...] moralno savršenstvo [se sastoji u tome – prim. J. G.] da se od svake posebne svrhe, koja je ujedno i dužnost, načini sebi predmet.“ MM, str. 188 – 189. MS 6.387. Pored dužnosti kultivacije razuma i volje, imamo i dužnost kultivacije moralnog osećanja, kao „prijemčivost za zadovoljstvo ili nezadovoljstvo naprosto iz svesti slaganja ili neslaganja naše radnje sa zakonom dužnosti“ MM, str. 200. MS 6.399–400.

Podsetimo da dužnost unapređenja vlastitog savršenstva pripada dužnosti vrline. Vrlinu Kant definiše kao „jačinu čovekove maksime u izvršavanju njegove dužnosti,“⁵ te se ona odnosi samo na formalnu osobenost maksime. *Dužnost vrline* se, pak, odnosi na materiju htenja u maksimi. Za poštovanje prema moralnom zakonu koje iskazujemo delanjem iz dužnosti tada nije dovoljno to da nam ličnost bude ograničavajući (negativan) uslov, već je potrebno da čoveka uopšte načinimo svojom svrhom: ona zahteva da unapređujemo vlastito savršenstvo i sreću drugih ljudi.

Štićenici i tutori

To što je čovekova fizička zrelost osnovni preduslov njegove pravne nezavisnosti od tuđe volje, ne menja činjenicu da moralni razvoj⁶ ne prati nužno fizički i da je čovek često nespreman za samostalnost, koju zato suštinski i ne želi. Teško je biti svoj vlastiti gospodar, snositi „balast“ slobode, dužnosti i odgovornosti koje prate zrelost, pa zato ljudi neprestano tragaju za načinom da do kraja života ostanu štićenici pod starateljstvom tutora koji bi preuzeli brigu o njihovoj budućnosti. Nezrelost je postala toliko rasprostranjena i ukorenjena u čovečanstvu da se može reći da je ona ljudima postala priroda, jer, kaže Kant, „[v]eoma je udobno biti nezreo.“⁷ Iako se nezrelost koju Kant kritikuje u spisu o prosvetčenosti svodi na negiranje vlastitog dostojanstva i autonomije, izgleda da mnogim ljudima te žrtve nisu prevelika cena za lagodnost koju štićenništvo donosi.⁸

Osnovni razlog zbog koga se odustaje od upotrebe vlastitog uma jeste to što je tokom vaspitanja najteže osposobiti se za samostalno mišljenje i mnogi mladi ljudi to nikada nisu naučili. Kada dostignu pravnu zrelost, takvi ljudi, slobodni da beže od aktivne upotrebe vlastitog razuma, lako nalaze tutore koji spremno čekaju poslušnike čijim će životima upravljati. Kant misli da je većina ljudi toliko zavolela zavisnost, da je iskreno poverovala tutorima da je sloboda mišljenja opasna i da je bolje da svoj sud o svim važnim stvarima njima predaju. Manipulaciju koja stvara ovo uverenje on strogo osuđuje:

5 MM, str. 196. MS 6.394. Više o dužnosti vrline videti: MM, str. 193 – 196. MS 6.391–394.

6 Moralni razvoj se u ovom kontekstu tumači kao posledica slobode u najširem smislu i odnosi se na sve što ne spada pod fizički, biološki rasti i razvoj ljudskog bića.

7 OP, str. 43. BdF 8.35.

8 S tim u vezi Kant piše: „č i n i t i samoga sebe nezrelim, ma koliko to bilo ponižavajuće, ipak je vrlo ugodno i naravno da ne može nedostajati vođa koji će znati iskoristiti tu mogućnost upravljanja svjetinom (zato što se ona sama od sebe teško ujedinjuje) i kao veliku, zapravo kao smrtonosnu predočiti opasnost da se bez vođstva nekog drugog služi v l a s t i t i m razumom. Državni vladari nazivaju sebe o č e v i m a d o m o v i n e zato što oni bolje od svojih p o d d a n i k a razumiju kako ih se može učiniti sretnima; ali narod je zbog svog vlastitog boljitka osuđen na trajnu nezrelost.“A, str. 93. Anth 7.209.

„Pošto su najpre zaglupeli svoju domaću stoku, brižljivo sprečavajući da se ta mirna stvorenja ne odvaže ni na jedan korak iz dupka u koji su ih zatvorili, ti tutori posle ukazuju na opasnost koja im preta ako pokušaju da idu sami. Ova opasnost, istina, nije toliko velika, jer bi oni kroz nekoliko zamki konačno naučili da dobro hodaju; pa ipak, samo jedan primer te vrste plaši i, uopšte, odvraća od svih daljih pokušaja.“⁹

Prekor koji Kant ne skriva je razumljiv, jer je ravnodušnost spram vlastitog života, intelektualnog i moralnog napretka koja karakteriše svojevoljno prepuštanje ljudi da se njima upravlja, u potpunom neskladu sa humanitetom u našoj osobi, prirodom čoveka kao umnog, dostojanstvenog bića. Lenjost ili kukavičluk vode u negiranje vlastitih intelektualnih sposobnosti i prihvatanje indoktrinacije radi konformizma koji postaje fundamentalni životni stil. Konformizam, pak, ugrožava moralni razvoj čovečanstva, koji bi trebalo da bude ishod napretka i razvoja umnih potencijala ličnosti.¹⁰

Sa jedne strane, ljudi se plaše da misle svojom glavom, imaju vlastite stavove i da ih javno iznesu, jer strahuju od osude, izdvajanja i izolovanosti. Sa druge strane, imati stav, uopšte misliti – što je bez ostatka aktivna delatnost – nije lako, pa se ljudi neretko zadovoljavaju delanjem u skladu sa sklonostima i navikom, prepuštajući drugima da misle umesto njih. Činjenje sebe nezrelim može se, međutim, videti i kod intelektualaca koji se aktivno služe svojim saznavnim moćima, ali to čine samo u okvirima privatne upotrebe uma.¹¹ To što je neko dobar naučnik, činovnik, ili koju god delatnost da obavlja kompetentno i odgovorno, ne implicira zrelost i autonomiju osobe kao celovite prosvetećene ličnosti, koja u svakom smislu treba da bude vlastiti gospodar.¹² Moglo bi se zato reći da je karakteristika stadijuma prosvetećenosti intelektualna i egzistencijalna nezavisnost.

9 OP, str. 43. BdF 8.35–36.

10 Da cilj razvoja i napretka ljudske vrste treba da bude potpuni razvoj umnih sposobnosti i moralni napredak, sledi iz Kantovog stava da je krajnja svrha stvaranja čovečanstva čovek kao umno biće (*homo noumenon*). V. KMS, str. 248. KU 5.443. Da bi se taj napredak učinio verovatnijim, Kant misli da poslednja faza vaspitanja i najvažniji ishod čitavog vaspitnog – obrazovnog procesa treba da bude „moralizacija“ (*Moralisierung*), kao stadijum napretka uma i snage volje na kome čovek postaje autonomno biće. V. P, str. 13; Päd 9.450.

11 Razliku između privatne i javne upotrebe uma Kant definiše na sledeći način: „Pod javnom upotrebom čovekovog vlastitog uma podrazumevam onu koju neko, kao naučenjak, čini od njega pred svekolikom čitalačkom publikom. Privatnom upotrebom nazivam onu koju on od svoga uma sme da čini u izvesnim građanskim dužnostima, ili službama, koje su mu poverene.“ OP, str. 44. BdF 8.37.

12 Radi ilustracije Kant koristi anegdotu: „Jedan je učenjak koji je kopao među svojim knjigama na viku jednog sluga da je u jednoj od soba požar odgovorio: „Vi znate da se takve stvari tiču moje žene.““ A, str. 94. Anth 7.210.

Ako na razloge koje ljudi imaju za negiranje vlastite slobode (jer na to se zapravo svodi svojevolutno predavanje tuđem vođstvu) možemo čak gledati sa žaljenjem i razočaranjem, spremnost tutora da intelektualno porobe lenje i uplašene zaslužuje prezir i osudu. Tutori time pokazuju odsustvo bilo kakvog osećaja dužnosti i poštovanja prema umnom biću. Umesto da svoje snage usmere na to da ljude motivišu, ohrabre, „nauče” slobodi, tutori radije stvaraju poslušnike koje sistematski perfidno drže u nezrelosti. Time oni ne samo da sprečavaju napredak ljudi kojima dominiraju, nego sprečavaju napredak čitave nacije čiji su deo, pa i čitavog čovečanstva, jer, po Kantovom mišljenju, autonomija i napredak naroda isključivo zavisi od njegovih građana, a uspeši ili nedaće jedne države utiču na sve ostale.¹³

Krivicu za takvo stanje treba takođe da osećaju vaspitači i roditelji kojima je bilo lakše da deci nametnu modele mišljenja i ponašanja. S tim u vezi Kant naglašava da „mehanička oruđa umne upotrebe, ili, štaviše, zloupotrebe njegove prirodne obdarenosti, jesu okovi neprestane nezrelosti.“¹⁴ Pošto su mladi ljudi strogom disciplinom naviknuti samo da slušaju, prate i ponavljaju, svaki kasniji pokušaj samostalnog, kritičkog mišljenja i autonomnog delanja je težak ili zastrašujući, pa je zato malo onih koji su nakon vaspitanja koje odlikuje insistiranje na poslušnosti bili sposobni da se samostalno odgoje za slobodu.

Pored svih okolnosti koje otežavaju dostizanje istinske zrelosti, kako je Kant razume, prosvetljavanje ljudi bilo bi moguće pod uslovom da tutori dozvole samo jednu stvar: javnu upotrebu uma. Čvrsto verujući u snagu ljudskog uma i ljudsku kompetitivnost, Kant je mislio da bi javna diskusija koju bi vodili prosvetljeni ljudi inicirala širu javnu raspravu koja bi sporo, ali izvesno razvila potisnutu potrebu umnog bića da se služi vlastitim razumom. Među nezrelima ima onih koji bi javnom raspravom bili isprovocirani da misle, pa bi ti ljudi, osećajući blagodeti intelektualne slobode i zadovoljstvo samostalne upotrebe vlastitih saznavnih moći, odbacivši jaram nezrelosti, kaže Kant, oko sebe širili „duh umnog poštovanja sopstvene ličnosti i poziva svakog čoveka da sam misli.“¹⁵ Čak i u državama u kojima je javna upotreba uma ograničena ili zabranjena, a ljudi izolovani, uplašeni i podozrivi, Kant misli da se pojedinci koji samostalno i kritički razmišljaju ne mogu sprečiti u organizovanju „tajnih udruženja“, jer je njihova potreba da diskutuju manifestacija prvobitne predispozicije ljudi – društvenosti, iskonske potrebe za komunikacijom i zajedništvom.¹⁶ Postoji, kaže Kant, „prirodni poziv ljudskog roda da međusobno sao-

13 V. VM, str. 149. ZeF 8.360 ; I, str. 38. IaG 8.28.

14 OP, str. 44. BdF 8.36.

15 OP, str. 44. BdF 8.36.

16 Kant tvrdi da je nagon za društvenošću, odnosno zajedništvom sa drugim ljudima, jedna od „prvobitnih sklonosti ljudskog bića“ i da spada u prvu vrstu sklonosti – „sklonost ka životinjstvu“. V. R, str. 25. RGV 6.26.

braća, osobito u onome što se odnosi na ljude uopšte; a kada bi se ova sloboda podarila, iščezla bi, dakle, ona udruženja.“¹⁷

Neprosvećenost kao posledica intelektualne arogancije

Razum se može razvijati jedino u socijalnom okruženju u kome postoji intelektualna sloboda, „sloboda pera”, kao uslov mogućnosti produktivne polemike. Diskusija je, naime, važan korektiv mišljenja, ona izoštrava stavove stavljajući ih na probu u javnosti.¹⁸ To znači da ako osoba hoće samostalno da se služi vlastitim razumom, odnosno ako je već kao maksimu prihvatila princip samostalnog mišljenja,¹⁹ ali zanemaruje kritiku, ne dopušta mogućnost revizije i korekcije vlastitih stavova, onda njena nezrelost nije posledica slabosti moći žudnje, već intelektualne arogancije, jer se u intelektualnoj izolaciji gubi sam kriterijum istinitosti. Ukoliko nema komunikacije, nema ni napretka autonomnog mišljenja, odbacivanja predrasuda i zabluda, kao izrazito heteronomnog načina mišljenja, niti potpunog razvoja umnih potencijala. Kritika je uslov intelektualnog napretka, a ona je moguća samo ako postoji sloboda javne upotrebe uma. Njen značaj Kant naglašava i u *Kritici čistog uma*:

„U svim svojim pothvatima um mora da podvrgne sebe kritici i nikakvom zabranom ne može da naruši njenu slobodu, a da ne naškodi samome sebi i da na sebe ne navuče nekakva štetna podozrenja. Tu nema ničega tako važnoga u pogledu koristi, ničega tako svetoga, da bi se smelo osloboditi ovoga ispitivačkoga i ocenjivačkoga pretresa, za koji ne postoji nikakav autoritet ličnosti. Na toj slobodi zasniva se štaviše egzistencija uma koji nema nikakvog diktatorskog autoriteta, već se njegove odluke uvek zasnivaju na saglasnosti slobodnih građana, od kojih svaki bez ustezanja mora biti u stanju da izrazi razloge svoje sumnje, čak štaviše svoje veto.“²⁰

17 TP, str. 114. ŬdG 8.305.

18 Suprotnost „logičkim egoistima“, koji ne misle da je nužno svoj sud proveriti sudu drugih ljudi, jesu oni koji „vape za slobodom pera“, jer „kad nam se ona uskrati, istodobno gubimo veliko sredstvo provjere naših vlastitih sudova i bivamo Źrtvovani zabludi.“ A, str. 18. Anth 7.128.

19 Maksime samostalne upotrebe razuma, koje naziva i pravilima prosvetećenog mišljenja, Kant formuliše na sledeći način: „1. Misлити sam; 2. Zamisliti sebe (u razgovoru s ljudima) na mjestu svakog drugog; 3. U svako doba misлити u skladu sa samim sobom.“ A, str. 112. Anth 7.228.

20 KČU, str. 372. KrV A 738/B 776 – A 739/B 767. Stalna kritika nameće umu specifičnu negativnu disciplinu, zahteva slobodu mišljenja i javnog govora koja će rezultirati principima koji su svima prihvatljivi, jer su univerzalni – zahteva zakonolikost mišljenja, a ne proizvoljnost.

Osveščivanje vlastite slobode, čiji je integralni deo javna upotreba uma, jeste jedini način da ljudi postanu prosvećeni. Čovek se, pak, ne može naterati da bude slobodan i ne može se naterati da misli, zato što je mišljenje prvi i neotuđivi vid unutrašnje slobode. Dok možemo naterati ljude da ne govore ono što misle (despotским zakonima i represivnom vladavinom, ali i ucenom, nagovaranjem, emotivnim prisiljavanjem), ipak im nikada ne možemo zabraniti da misle. Istu poentu s obzirom na vlastiti izbor svrha i činjenicu da moral isključuje prisilu Kant izražava na sledeći način:

„Mene, doduše, mogu drugi prisiliti na radnje koje su kao sredstva upravljene na neku svrhu, ali nikada *da imam neku svrhu*, nego samo ja sam mogu učiniti sebi nešto svrhom. [...] *prinuda* na to (da se one imaju) protivreći sama sebi.“²¹

Prema tome, pošto je mišljenje (kao i moralitet) stvar unutrašnje slobode koja je prisili nedostupna, ono se može menjati jedino posredstvom razvoja intelektualnih i moći žudnje, a taj razvoj je najintenzivniji kada je rezultat javne rasprave, komunikacije i diskusije. Međutim, u spisu „Šta znači: orijentisati se u mišljenju?“ deluje kao da Kant dovodi u pitanje čak i slobodu mišljenja ukoliko je sloboda govora zabranjena. On zapravo tvrdi da uslov mogućnosti *napretka* mišljenja, *razvoja* saznavnih moći kroz korektiv javne rasprave (promenom ili odbacivanjem stavova koji nisu izdržali kritiku) ne postoji tamo gde nema slobode govora. U tom smislu mišljenje bez provere na koju se stavlja uvidom javnosti i javnom diskusijom ne može napredovati, pa se može tvrditi da ne postoji. Kant piše:

„višom silom nam se, doduše, može oduzeti sloboda *govorenja* ili *pisanja*, ali njome nam se uopšte ne može oduzeti sloboda *mišljenja*. Jedino, koliko i kakvom ispravnošću bismo doista *mislili* ako ne bismo mislili u zajedništvu s drugima, kojima bismo mi *saopštavali* svoje misli i koji bi nama *saopštavali* svoje! Dakle, doista se može reći da ona spoljašnja sila, koja ljudima oduzima slobodu da javno saopšte svoje misli, njima oduzima i slobodu da *misle*“.²²

U istom spisu Kant mišljenje izolovano od mogućnosti javne kritike i polemike naziva bezakonitom upotrebom uma „koja mora da se izrodi u zloupotrebu i neodmerno poverenje u nezavisnost njegove moći od svakog ograničenja,“²³ jer se oslanja na proizvoljna tvrđenja koja vode u razne vrste dogmatizma i praznoverja. U ovom smislu je istina da tu gde nema provere stavova od strane drugih ljudi koji misle, mišljenje, kao jedna suštinski dinamična i evolutivna aktivnost, se izvrgava u svoju suprotnost –

To znači da čovek kao umno biće u mišljenju i delanju treba da teži ka istom cilju – autonomiji. Osvajanje te autonomije je zadatak uma.

21 MM, str. 183. MS 6.381.

22 OM, str. 257. WDO 8.144.

23 OM, str. 258. WDO 8.145.

stanje intelektualne stagnacije i neupitnog verovanja u neproverljive stavove ili besmislice. Kant je, dakle, „mišljenje u zajednici sa drugima“ video kao uslov mogućnosti razvoja mišljenja i aktualizacije umnih potencijala čovečanstva. Zbog toga je zaustavljanje prosvetećenja putem zabrane javne upotrebe uma tumačio kao najveće nasilje, drastično ograničavanje ili ukidanje slobode – paternalizam i despotizam.

Javna upotreba uma i državna vlast

Pošto javna upotreba uma i diskusija, ukoliko treba da je svima dostupna, mora biti zakonima dozvoljena (ili bar ne sme biti zabranjena), državna vlast je direktno odgovorna za sprečavanje ili zaslužna za prosvetećenje svojih građana. S tim u vezi Kant piše:

„Sami od sebe, ljudi se malo po malo s mukom spasavaju iz neobrazovanosti, ako se samo pažljivo i vešto ne radi na tome da se oni u njoj zadrže.“²⁴

Da je javna upotreba uma uslov bilo kog drugog prava u državi vidi se iz sledećeg: šta vredi aktivnom građaninu²⁵ pravo glasa ako ne postoji sloboda štampe (medija), javnog iznošenja vlastitih kritičkih stavova, ako su mu informacije od javnog značaja nedostupne? On može da glasa, ali mu je uskraćena fundamentalna pretpostavka slobodnog izbora između različitih političkih opcija – objektivne informacije. Ako se u javnosti forsira samo jedna ideologija i javno govori jedna ličnost, glasači su već sistematski izmanipulisani da glasaju za tu jednu opciju o kojoj imaju neke, neretko selektivne, nepouzdate ili fabrikovane informacije. Građanin može glasati za nekog drugog, ali ako o njegovim stavovima gotovo ništa ne zna, njegov glas ne može biti posledica racionalnog izbora. Prema tome, mogućnost javne upotrebe uma, diskusije i dostupnost objektivnih i potpunih informacija preduslov su slobodnog političkog izbora, a ovaj izbor određuje način upravljanja vlasti, donošenje i sprovođenje zakona, koji direktno utiču na život građana. To znači da zabrana javne upotrebe uma i ograničenje slobode govora narodu

24 OP, str. 47. BdF 8.41.

25 Osnovni kriterijum razlikovanja članova građanskog društva na aktivne i pasivne državljane jeste mogućnost participacije u zakonodavstvu putem glasanja. O tome Kant piše: „Svi koji su slobodni i jednaki već *po* postojećim javnim zakonima smatraju se jednakima u pogledu samog zakonodavstva, ali to ipak ne važi u pogledu prava da se *daju* ovi zakoni. Oni koji nisu opunomoćeni ovim pravom, ipak su, kao članovi političke zajednice, podvrgnuti poslušnosti ovim zakonima, i time učestvuju u njihovom čuvanju, ne samo kao *građani*, nego i kao *sa-zaštitnici*.” MM, str. 106. MS 8.294. Karakteristika koja je potrebna da bi se čovek kvalifikovao za aktivnog građanina, „pored prirodnih (da nije dete ili žena),” (*ibid.*) jeste da je svoj vlastiti gospodar (*sui iuris*), što podrazumeva da poseduje neko vlasništvo. MM, str. 116 – 117. MS 8.295.

faktički oduzima političku autonomiju, građanima uskraćuje pravo koje im se kao ljudima ne može oduzeti – slobodu da sami biraju način na koji će živjeti i biti srećni.²⁶

Kako je nužna pretpostavka prosvjećivanja građana javna upotreba uma, a njen su, pak, uslov državni zakoni koji je mogu omogućiti ili (drastično) ograničiti, ispostavlja se da se obrazovni aspekt Kantovog shvatanja prosvćenosti ne može strogo odvojiti od političkog. S tim u vezi treba primetiti da između uloge vladara i vaspitača postoji analogija, jer od njihove volje zavisi u kojoj meri će, sa jedne strane, javna upotreba uma odraslih, a sa druge, samostalna upotreba razuma mladih ljudi, biti ohrabrivana ili sputavana. Analogija, međutim, pored osnova veze (sličnosti) mora da sadrži i osnov razlike. Razlika između vaspitača i vladara je u tome što ovi prvi vaspitavaju mladu osobu, čije sposobnosti još nisu razvijene, a predispozicije i potencijali nisu ostvareni, pa je primarna uloga vaspitača da u što većoj meri i na ispravan način omoguće razvoj svih njegovih potencijala, da ga osposobe da samostalno upotrebljava razum i osvesti vlastitu slobodu. Ovi drugi, pak, ne smeju nikako (pre)vaspiti građane, jer su građani odrasli ljudi, svoji vlastiti gospodari, ličnosti koje drže do sopstvene koncepcije savršenstva²⁷ i sreće, slobodni i zato odgovorni za svoj život i napredak. Ono što vladari smeju, odnosno što bi trebalo da učine, jeste da omoguće jedini nužan uslov za autonomni napredak građana: pravo da javno upotrebljavaju svoj um.

Najgora vrsta paternalizma vlada tamo gde se vladari stave u ulogu vaspitača građana. Ako vladari sebe vide kao vaspitače građana i sistematski im uskrate mogućnost iznošenja kritičkih stavova u sredstvima javnog informisanja²⁸ (a to je uslov njihovog temeljnog (pre)vaspitanja), onda je ljudima uskraćeno jedino neotuđivo, prirodno pravo – sloboda. Građani koji imaju kultivisanu samosvest i samopoštovanje su ovakvim odnosom vlasti konstantno povređeni, jer i onda kada takvo postupanje sa sobom ne nosi drastična ugrožavanja spoljašnje slobode građana, ono najdublje vređa dostojanstvo čoveka. Kant zato i tvrdi da je „očinska“ vlast „najdespotikiji“ od svih oblika upravljanja državom, jer podrazumeva da se postupa „sa građanima kao s decom“.²⁹ Pošto su deca „svojina“ staratelja i druga definicija despotizma podrazumeva paternalistički od-

26 Slobodu kao prirodno pravo (neotuđivo i univerzalno važeće), Kant definiše na sledeći način: „Sloboda člana društva kao čoveka, čiji princip za konstituisanje jedne političke zajednice ja izražavam u formuli: niko me ne može prisiliti da na njegov način budem srećan (onako kako on zamišlja dobrobit drugih ljudi), jer svako sreću sme tražiti na putu koji se njemu samom čini dobar, ako pri tom samo ne nanosi štetu slobodi drugih da teže nekoj sličnoj svrsi, koja može postojati skupa sa svačijom slobodom prema mogućem opštem zakonu (tj. ne smetati ovom pravu drugih).“ TP, str. 103. ÜdG 8.290.

27 Staranje o tuđem savršenstvu je nemoralno, jer ukida slobodu ličnosti i negira njeno dostojanstvo. Uslov moralnog savršenstva čoveka je upravo to da on sam (slobodno) postavi svrhu u skladu sa vlastitim pojmovima o dužnosti i bira sredstva da je ostvari.

28 Sredstva javnog informisanja, kao okvir u kome se odvijaju današnje (za javnost, građansko društvo relevantne) polemike, odgovara zahtevu da se um upotrebljava pred „čitalačkom publikom“.

29 MM, str. 119. MS 6.317.

nos: „Despotska je ona vlada u kojoj suveren postupa s narodom kao sa svojom svojinom.“³⁰ Odrasli ljudi ne smeju biti tretirani kao deca, prevaspitavani i ponižavani. Ta vrsta negiranja njihovog dostojanstva, unutrašnje slobode je sama po sebi mnogo gora od neopravdanog ili preteranog ograničavanja spoljašnje slobode, jer je perfidnija i teže iskorenjiva. S tim u vezi Kant precizno locira problem klasičnog shvatanja slobode kao prirodnog prava, koji ostavlja širok prostor za paternalizam, odnosno nametanje vlastite koncepcije dobrobiti i sreće drugim ljudima:

„Definicija *slobode* u izlaganju i određivanju prava čovečanstva u nacionalnoj skupštini u Parizu jeste: biti slobodan znači moći činiti sve ono što drugome *ne šteti*. – Dalje, zakon sme društvu da zabrani *samo štetne radnje*. Oba stava su pogrešna. Jer, ja bih možda mogao da dokažem da moja radnja drugome koristi – a da on pri tom ipak nije slobodan.“³¹

Korist ili dobrobit koju pojedinac može imati od izbora koje drugi ljudi čine umesto njega, a u njegovu ime, ne uskraćuje u manjoj meri njegovu slobodu. Isto tako paternalizam nije u manjoj meri despotizam ako dovodi do veće društvene dobrobiti, od onog koji neskriveno ljudima uskraćuje određena prava i vodi ih recimo u ekstremno siromaštvo. Jedina i opasna razlika je u tome što bi na prvu vrstu despotizma nažalost rado pristali mnogi koji ne žele samostalno da misle i kojima sloboda manje znači nego blagostanje.

Komentar o odnosu samostalne upotrebe razuma i religije

Još jedan oblik posebno nemoralnog paternalizma učestalo se pojavljuje u religijskim zajednicama, zbog čega Kant oštro osuđuje rigidna, nepromenljiva crkvena pravila i despotizam u odnošenju prema vernicima. Zabrana samostalne upotrebe razuma i uskraćivanje mogućnosti kritike verskih dogmi postiže se vešt看 manipulacijama koje koriste religijska osećanja i „prisilu savesti”, pa se, piše Kant,

„bez bilo kakve spoljašnje sile u stvarima religije građani nameću kako tutori nad ostalima i, umesto argumenata, propisanim formulama vere praćenim uznemirujućim strahom pred *opasnošću vlastitog izražavanja*, znaju da ranim utiskom na duše prognaju svako ispitivanje uma.“³²

30 F, str. 217.

31 *Ibid.* str. 219.

32 OM, str. 257 – 258. WDO 8.145. U *Metafizici morala* Kant pomoću ideje društvenog ugovora argumentuje u prilog tezi da se mora dozvoliti reforma, evolucija i u religijskim stavovima. V. MM, str. 129. MS 6.327-328

Vredno najvećeg prezira, „najnečasnije“ kaže Kant, jeste odnošenje pojedinih crkvenih vođa prema vernicima, jer oni koriste njihova verovanja (obično neprosvećena, pa samim tim dogmatična), strahove i nadanja, da bi njima upravljali i sticali neku korist. Pošto se ona mora zasnovati isključivo na slobodi, sve što je za religiju vezano mora biti otvoreno za promene, pa crkvena učenja moraju biti uvek podložna preispitivanju. Osnova verovanja treba da budu ispravni pojmovi koji prosvećenoj osobi moraju biti razumljivi, razložni i prihvatljivi.

Uzimajući sve rečeno u obzir, Kant zaključuje:

„Jedno razdoblje ne može da se zaveri, i nad time svečano zakune, da ono što predstoji dovede do stanja u kojem mu mora postati nemoguće da svoja (pre svega tako neodložna) saznanja proširuje, čisti od zablude i, uopšte, da napreduje u prosvećenosti. Bio bi to zločin protiv ljudske prirode čije se izvorno određenje sastoji upravo u tom napredovanju; potomstvo je, dakle, potpuno ovlašćeno na to da takve odluke, uzete kao odviše nedozvoljen i zločinački način postupanja, odbaci.“³³

Poštovanje prema humanitetu u vlastitoj osobi, svakom čoveku nameće dužnost da se prosvećuje, oslobađa okova nezrelosti, pa je zabranjeno sprečavati ljudski napredak, posebno u onim stvarima koje se tiču savesti, potpune slobode pojedinca – morala i religije. Nužan uslov prosvećenosti je emancipacija od autoriteta, koja nalaže da se proverí istinitost svakog stava koji prihvatamo. O ovoj korektivnoj refleksiji, dužnosti samoprosvećivanja, Kant piše:

„*Samomišljenje* znači traženje vrhovnog probnog kamena istine u samom sebi (tj. u vlastitom umu), a maksima da u svako doba i sami mislimo, jeste **prosvetiteljstvo**. [...] sasvim je lako da se prosvećenost vaspitanjem osnuje u *pojedinačnim subjektima*, samo se mora rano početi s tim da se mlade glave navikavaju na tu refleksiju.“³⁴

Pogledajmo kako je Kant zamišljao ovo „osnivanje prosvećenosti“ putem vaspitanja, bez osvrtnja na osnovne ciljeve svih, već samo jedne vaspitne faze – kulture karaktere.³⁵

33 OP, str. 46. BdF 8.39. S obzirom na dužnost poštovanja humaniteta svakog umnog bića i Kantov stav da se um može potpuno razviti samo u vrsti, a ne pojedincu (v. I, str. 30. IaG 8.18.), može se reći da dužnost prosvećivanja uključuje svojevrsnu dužnost prema budućim generacijama u pogledu unapređenja racionalnosti i razvoja uma, što po njegovom mišljenju nužno uključuje moralni napredak čovečanstva.

34 OM, str. 259. WDO 8.146.

35 Vaspitanje po Kantovom mišljenju ima negativan i pozitivan stadijum. U negativno ili fizičko vaspitanje spadaju nega i disciplina, a u pozitivno ili moralno vaspitanje spadaju kultura ili kultura, civilizacija i „moralizacija“ (*Moralisierung*). V. P, str. 13. Päd 9.449-450, 452.

Kultivacija karaktera

Kulturu Kant definiše kao „vežbanje duševnih snaga“³⁶ za ostvarenje svrha koje čovek slobodno bira. Pošto je cilj kultivacije sticanje veština za različite svrhe, najbolje garancije njihove valjanosti i intelektualnog razvitka pojedinca su samostalan trud i napor prilikom sticanja konkretnog umeća. Kada govorimo o postupanju, Kant misli da puku poslušnost koja je zahtevana u vaspitnoj fazi disciplinovanja, u fazi kultivacije mora zameniti racionalno prihvatanje maksima postupanja, pa razlozi za postupanje ne mogu biti zasnovani samo na autoritetu vaspitača, nego na slobodnom usvajanju pravila koja imaju opšte važenje, čiju pravičnost i opravdanost delatnik sam treba da uvidi.³⁷ Slično važi i za mišljenje: nekritičko prihvatanje stavova autoriteta mora zameniti kritičko preispitivanje tuđeg mišljenja i samostalna upotreba razuma. Uzimajući to u obzir, sigurna indicija neprosvećenosti odraslog čoveka je upravo nekritičko prihvatanje stavova, načela i podražavanje postupaka autoriteta.

Kant zato misli da je najvažniji i najteže ostvarljiv zadatak kultivacije karaktera naučiti mladu osobu da samostalno upotrebljava vlastiti razum, a ne da mehanički ponavlja ono što joj je rečeno i što je napamet naučila. Samostalno mišljenje ne zahteva nužno opširno obrazovanje, već sposobnost upotrebe vlastitih saznajnih moći, koju je potrebno kultivisati tokom odrastanja da intelektualna pasivnost ne bi postala navika. Samostalno rasuđivanje je jedina zaštita od paternalizma koji je u mišljenju najpogubniji, zbog čega predstavlja nužan uslov prosvetećenosti.³⁸ Ono sprečava formiranje predrasuda i prihvatanje neistinitih stavova koji neminovno usporavaju ili onemogućuju intelektualni napredak. Kant misli da su moć suđenja³⁹ i um dve saznajne moći koje se najsnažnije opiru mehaničkoj upotrebi i zahtevaju aktivno mišljenje, pa se obrazovni proces brižljivo mora osmisлити u cilju njihovog razvoja. Jedan od dokaza samostalnog mišljenja je postavljanje dobrih pitanja,⁴⁰ koje se mora ohrabrivati, dok oponašanje treba predano sprečavati.

Suštinska karakteristika onih znanja do kojih smo sami došli jeste pravo razumevanje predmeta istraživanja. Ono je posebno važno u domenu etike, jer mi ne možemo

36 P, str. 31. Päd 9.466.

37 S tim u vezi Kant kaže da u moralnom vaspitanju „[d]isciplinа proizvodi samo neki privid, koji se takođe s godinama gubi.“ P, str. 39. Päd 9.480.

38 Kant je smatrao da se mladi ljudi moraju postepeno uvoditi u filozofske probleme, pa je isključivo u tom smislu dopuštena „zaštita od iskušenja“ mladih umova da ne bi, preranim upuštanjem u metafizičke spekulacije, bili zarobljeni u dogmatičkim stavovima. S tim u vezi u *Kritici čistog uma* Kant piše da je, dok još nije sazreo, dopušteno „da se um omladine stavi za izvesno vreme pod tutorstvo“. KČU, str. 378. KrV A754/B782.

39 Kant tvrdi: „m o ć s u đ e n j a (*iudicium*), ne može se n a u č i t i, već samo uvježbavati; stoga se njezin rast zove z r e l o s t.“ A, str. 84. Anth 7.199.

40 A, str. 89. Anth 7.204.

izvršavati nijednu dužnost ukoliko je sami nismo načinili odredbenim razlogom naše volje. Samo onaj ko misli može, sa jedne strane, razumeti koje su dužnosti čoveka, jer moralni zakon diktira samo formu maksima, dok čovek sam treba da uvidi koja je materija pogodna za uopštavanje; sa druge strane, on mora moći da zauzme poziciju čoveka uopšte koja je neophodna za proveru da li se maksima može *zamisliti* i *hteti* kao zakon za sva umna bića.⁴¹ Ovi misaoni postupci zahtevaju intelektualno angažovanje, pa se može reći da samo onaj ko hoće samostalno da misli može biti u pravom smislu moralan. To, pak, ne znači da onaj ko neće da misli ne snosi odgovornost za svoje postupke – on u potpunosti snosi odgovornost za svoju lenjost, kukavičluk, intelektualnu aroganciju, šta god da je uzrok ignorisanja dužnosti.⁴²

Zauzimanje pozicije čoveka uopšte neophodno je i za suđenje o tome da li neki pravni propis protivreči principu prava, jer je on takođe jedan formalan princip. Takvo suđenje je važno za vladare koji bi prema ideji društvenog ugovora zakone trebalo da donose *kao da* su oni proizašli iz ujedinjene volje naroda.⁴³ Dakle, suđenje o tome da li neka maksima može postati etički zakon za sva umna bića i da li neki pravni propis može postati juridički zakon za svakog građanina sveta (prema ideji republike koja je univerzalno validna) pretpostavljaju isti misaoni postupak testiranja subjektivnih principa postupanja, jer je predmet moralnog (juridičkog i etičkog)⁴⁴ zakonodavstva sloboda, koja je po Kantovom mišljenju moguća samo ukoliko je određena opštim i nužnim zakonima.

Misaoni postupak testiranja maksima obavlja refleksivna moć suđenja. Pošto se vežbom usavršava, ta vrsta suđenja može izgledati tako laka i automatska da je zato,

41 Kada maksimu testiramo na poledini kategoričkog imperativa može se ispostaviti da ona dovodi do logičke protivrečnosti (pa je ne možemo zamisliti kao zakon za sva umna bića) ili do praktične protivrečnosti (pa je kao univerzalan zakon ne možemo hteti). V. ZMM, str. 61 – 65. G 4.422–424.

42 Iako Kantova etika nije konsekvencijalistička, pogrešno je reći da u činu moralnog suđenja nisu uopšte relevantne posledice postupka, jer mi i za posledice, a ne samo pobude vlastitih postupaka moramo snositi odgovornost. Ukoliko su te posledice loše po nas ili druge ljude, mi smo za njih odgovorni i snosimo krivicu u slučaju da su one proizvod „samoskrivljene nezrelosti”, odsustva želje da samostalno mislimo i potražimo relevantne informacije koje bi mogle uticati na našu odluku da delamo na određeni način.

43 U ovom smislu ideja društvenog ugovora treba da služi kao specifičan test valjanosti svakog zakona: ako bi se svi građani mogli sa njime saglasiti, onda takav zakon treba smatrati pravednim, ali ako je nemoguće da svi na njega pristanu onda on nije u skladu sa idejom društvenog ugovora. Kantovim rečima: „Probni kamen svega onoga što se o jednom narodu kao zakon može zaključiti leži u pitanju: da li bi, dakle, narod samome sebi mogao da dosudi takav zakon? [...] Ono, međutim, što narod nikada o sebi ne sme da zaključi, to o njemu još manje sme da zaljuči monarh; jer, njegov zakonodavni ugled počiva upravo u tome da on u svojoj volji ujedinjuje celokupnu volju naroda.“ OP, str. 46 – 47. BdF 8.39. V. TP, str. 108. UdG 8.299,304.

44 Ovde pratimo Kantovu podelu moralnih zakona (skupa svih dužnosti čoveka kao čulnog i umnog bića) na etičke i juridičke, koja je sasvim eksplicitna u *Metafizici morala*.

kaže Kant, neki ljudi zovu „čulo“. Iako ona nema veze sa čulima, možemo je, nastavlja on, nazvati *sensus communis* u jednom specifičnom smislu, pod kojim treba da se razume

„ideja nekog *zajedničkog* čula, to jest jedne takve moći prosuđivanja koja se u svojoj refleksiji obazire u mislima (*a priori*) na način predstavljanja svakog drugog čoveka da bi svoj [sud oslonila – prim. J. G.] *takoreći* na celokupan ljudski um, i time izbegla iluziju koja bi, potičući iz onih subjektivnih uslova koji bi se lako mogli smatrati za objektivne, imala štetan uticaj na sud.“⁴⁵

U ovoj refleksiji, dakle, moramo apstrahovati od svake materije htenja i u obzir uzeti samo formalne „osobnosti svoje predstave ili svoga stanja predstavljanja“. Kant primećuje da definicija ovakvog rasuđivanja čini da ono deluje komplikovano i neprirodno, ali da „po sebi nije ništa prirodnije nego da se apstrahuje od draži i ganuća kada se traži neki sud koji treba da služi kao opšte pravilo.“⁴⁶

Međutim, pored toga što je svaki čovek slobodan i dovoljno inteligentan da samostalno sudi, intelektualna pasivnost svojstvena neposvećenim ljudima sprečava ih da se postave iznad subjektivnih uslova suđenja i da se u mislima prenesu na stanovište svakog drugog čoveka. Anticipirajući jedan prigovor iz narednog poglavlja, možemo reći da to što mnogi ljudi iz različitih razloga tokom vaspitanja nisu razvili sposobnost samostalne upotrebe razuma, nije dovoljan razlog da ih ne smatramo krivim za njihovu nezrelost. Uzimajući u obzir Kantovo uverenje da je čovek apsolutno slobodan (uprkos empirijskim okolnostima koji mogu otežati osveščivanje slobode), izostanak adekvatnog vaspitanja tokom koga bi se osoba naučila da „pravilno upotrebljava svoju slobodu“⁴⁷ i osposobila samostalno da upotrebljava razum, ne izvinjava.

Dužnost prosvetećivanja nalaže prvo da se uvide i otklone uzroci nezrelosti. Pono- vimo da se po Kantovom mišljenju najučestaliji uzroci nezrelosti svode na kukavičluk (strah da se vlastiti stav javno afirmiše i brani ili strah od autoriteta), neku formu konformizma (tu spada i lenjost – nije lako samostalno upotrebljavati vlastiti razum) i intelektualnu aroganciju. Pošto je otklanjanje ovih uzroka u čovekovo moći, stanje nezrelosti u kome on bira da ostane je samoskrivljeno. Osoba je odgovorna ne samo zato što upotreba razuma pod tuđim vođstvom može uzrokovati moralno neispravan postupak, već zbog neispunjavanja dužnosti vlastitog prosvetećivanja, ili kako Kant kaže, dužnosti čoveka da svoja saznanja konstantno proširuje i čisti od zablude, jer

45 KMS, str. 137. KU 5.293.

46 KMS, str. 138. KU 5.294.

47 Jedan od najvažnijih ciljeva koji vaspitač sebi treba da postavi po Kantovom mišljenju glasi: „Svoga vaspitanika treba da naviknem da trpi primoravanje svoje slobode i da ga sam uputim da pravilno upotrebljava svoju slobodu.“ P, str. 16. Päd 9.453.

upravo u tome, po njegovom mišljenju, leži izvorno određenje čoveka. Svaka odrasla osoba kao slobodno (umno, a ne samo čulno biće) u svakom trenutku mora moći da izvršava tu dužnost, bez obzira na razloge koji su je prethodno sprečavali da to čini.

Sudeći po nekim prigovorima koji su mu upućivani, nije očigledno da Kantovo shvatanje prosvetećenosti treba tumačiti kao deo njegove etičke teorije.⁴⁸ U funkciji zaključka ovog rada, u narednom poglavlju biće delimično prikazano jedno, kako ga Krstić naziva, „brutalno čitanje centralnih termina Kantovog članka“, čija je namera da „ospori da Kantovo određenje prosvetećenosti ima ikakav razborit smisao.“⁴⁹ Odgovor na ovu kritiku poslužiće da se razume najvažnija poruka Kantove „lozinke prosvetećenosti“.

Kantov prosvetiteljski slogan

Kantov stav da je nezrelost pojedinca njegova krivica potpuno je neosnovan, čak i besmislen – zaključak je jednog Bitnerovog prigovora.⁵⁰ Ako nezrelost definišemo kao vrstu nesposobnosti, onda generalno ima smisla tvrditi da je nesposobnost krivica pojedinca. Međutim, nesposobnost da se vlastiti razum upotrebljava bez tuđeg vođstva je poseban slučaj, jer je upravo sposobnost samostalne upotrebe razuma uslov da bilo šta učinjeno bude krivica delatnika. Prema tome, misli Bitner, ako osoba prethodno ne uspeva da učini nešto što će je osposobiti da samostalno koristi vlastiti razum zbog kukavičluka ili lenjosti, u trenutku kada njeno mišljenje biva određeno tuđim sudom ona faktički nema sposobnost da samostalno koristi vlastiti razum i samim tim taj neuspeh ne može biti njena krivica. Ideja da smo na ranijem stupnju već posedovali nezavisnost mišljenja do koje sama prosvetećenost treba da nas dovede naprosto nema smisla. „Ništa“, zaključuje Bitner, „ne potkrepljuje ideju da je prosvetećenost zapravo povratak čoveka njegovoj izvornoj zrelosti.“⁵¹

Da ovaj prigovor može dovesti u pitanje osnovanost Kantovih stavova čini se da misli i Krstić. Nakon objašnjenja uloge javne upotrebe uma u prosvetećivanju ljudi, on piše:

„Time, međutim, još nije neutralisan glavni deo one takoreći zdravorazumske primedbe koju ni blagonaklone interpretacije ne mogu da previde: na delu je izvesni

48 Pod etičkom teorijom ovde se razume se i empirijski deo etike – pragmatička antropologija. V. ZMM, str. 6, 11. G 4.388. Pragmatička antropologija, pored ostalog, uključuje i filozofiju vaspitanja.

49 Krstić 2014: 107.

50 Bittner 1996: 346.

51 *Ibid.* Prosvetećenost Bitner ovde izričito interpretira kao varijaciju Rusoove teze o izvornoj ljudskoj slobodi.

„krug” u zaključivanju, međusobno podrazumevanje i podržavanje pojmova nezrelosti, krivice i napuštanja takvog stanja. Kant izričito određuje *Unmündigkeit* kao svojstvo, na primer, maloletne osobe da joj nedostaju puna moralna i pravna odgovornost, ali istovremeno pretpostavlja da je osoba već odgovorna za to stanje nezrelosti, da ga je sama skrivila, da je ono *selbstverschuldet* – termin koji upravo ima jaku i moralnu i pravnu konotaciju i uključuje značenja i greške i duga (*Schuld*). Ispalo bi da Kant kazuje kako su ljudi odgovorni za to što nisu odgovorni.⁵²

Prema tumačenju koje je u ovom radu afirmisano Kant upravo to misli. Odrasli ljudi jesu i uvek se moraju držati odgovornim za zanemarivanje dužnosti prosvetećenja, pa je krivica pojedinca za njegovu nezrelost u slučaju neprosvetećenosti jednaka krivici koja mu se pripisuje u slučaju neizvršavanja bilo koje nesavršene dužnosti. Kao što je Kant mislio da je kultivacija karaktera vaspitna faza u kojoj mlada osoba, između ostalog, treba da se osposobi za samostalnu upotrebu razuma, tako je mislio da je poslednja vaspitna faza – „moralizacija“ (*Moralisierung*), stadijum vaspitanja u kome čovek postaje svestan vlastite slobode, dostojanstva i osposobljava se za izvršavanje dužnosti. Okolnost da osoba nije naučila samostalno da upotrebljava razum ili moralno sudi tokom odrastanja, u oba slučaja ne opravdava kasniju nesposobnost da to čini.

Drugi Bitnerov prigovor oslanja se na pravnu konotaciju pojma nezrelosti: zrela osoba u juridičkom smislu je ona koja zadovoljava pravno definisan skup kriterijuma na osnovu kojih je možemo smatrati uračunljivom i odgovornom za njene postupke. Ovakvu osobu Kant naziva svojim vlastitim gospodarom (*sui iuris*). Bitner misli da je Kantovo određenje nezrelosti nejasno i predlaže nekoliko interpretacija. Mi ćemo pomenuti dve.

Prema prvoj, nezrela osoba u svom rasuđivanju uzima u obzir mišljenje drugih. Ovo tumačenje odmah biva odbačeno: „zrelost ne bi bila niti poželjna, niti bi uopšte bila dostižna“, jer mi „niti želimo, niti možemo samostalno da razmišljamo do te mere da čak ni ne razmatramo stavove drugih.“⁵³ Prema drugoj interpretaciji, osoba je nezrela ukoliko su njeni postupci posledica tuđeg rasuđivanja. Ovo tumačenje, smatra Bitner, odgovara Kantovim rečima: „Nema potrebe da mislim kad samo mogu da platim; neko drugi će već za mene preuzeti mrski posao.“⁵⁴ U Bitnerovim primerima nezrela bi bila ona osoba koja plati da joj računovođa sačini poresku prijavu i snosi sve pravne posledice tuđe upotrebe razuma ili ona koja unajmi nekoga da joj očisti prozore, pa uživa u produktu tuđeg rada. Ovo takođe po njegovom mišljenju nije valjano određenje pojma nezrelosti, jer nije moguće odreći se svakog oslanjanja na tuđi sud da bi se uvek samostalno upotrebljavao razum.

52 Krstić 2014: 115.

53 Bittner 1996: 346.

54 OP, str. 43. BdF 8.35.

Ove interpretacije svakako nisu adekvatne, mada ne iz razloga koje Bitner navodi. Prvu interpretaciju treba odbaciti ne zato što bi zrelost u tom slučaju bila nepoželjna ili nedostižna, već zato što je uzimanje u obzir mišljenja drugih ljudi upravo uslov prosvećenosti – nezrela, neprosvećena ličnost sasvim ignoriše tuđe mišljenje. Druga interpretacija nije osnovana zato što se od zrele osobe ne očekuje ni da sama u svom životu obavlja sve poslove, niti da bude ekspert u svakoj oblasti kojoj tuđi savet nikada ne treba. Prosvećenost ne podrazumeva intelektualnu i egzistencijalnu izolovanost i samodovoljnost, nego samostalnost i nezavisnost, a njena indikacija nije ignorisanje suda ili odbijanje korišćenja usluga drugih ljudi, već odnos prema autoritetu – da li tuđe mišljenje i postupke prihvatamo i podržavamo bespogovorno ili kritički. Dakle, ključno je pitanje da li, kako Kant kaže, poslednji probni kamen istinitosti tražimo u svom ili tuđem umu.⁵⁵

Bitner, pak, možda ima pravo da smisao nezrelosti u spisu o prosvećenosti nije sasvim jasan, ali samo ako uzmemo u obzir to da Kant u drugim delima naglašava tri različita aspekta ovog stanja. Prvi i jedini slučaj koji ne ostavlja nikakve dileme pri tumačenju je striktno juridička upotreba pojma *sui iuris*: pravno zrela je punoletna osoba. Drugi aspekt naglašen je u Kantovom određenju razlike između aktivnih i pasivnih građana: bivanje svojim vlastitim gospodarom, pored prethodnog određenja, ovde uključuje posedovanje vlasništva. Vlasništvo kao preduslov mogućnosti učestvovanja u političkom životu države podrazumeva intelektualnu svojinu koja se stiče obrazovanjem, na osnovu koje čovek pripada akademskoj zajednici, zatim bilo kakvu veštinu, zanat ili umetničko stvaralaštvo od kojih se može izdržavati, da onda kada mora raditi za druge da bi preživeo „zaraduje samo *otuđivanjem* onoga što je *njegovo*, a ne odobrenjem koje on daje drugima da mogu koristiti njegove moći“.⁵⁶ Materijalna nezavisnost po Kantovom mišljenju načelno treba da osigura pravnu autonomiju čoveka, time što mu obezbeđuje slobodu da u svom suđenju ne zavisi od nekih spoljašnjih uticaja i da glasanje za jednu političku opciju bude ishod njegove racionalne procene. Treći aspekt pojma *sui iuris* Kant ističe kada govori o slobodi kao prirodnom pravu i jednakosti ljudi koja je njena implikaciju. Iz slobode i jednakosti slede i tri „kvaliteta“ čoveka, kako ih Kant naziva: „kvalitet čoveka da bude svoj *vlastiti gospodar* (*sui iuris*), isto tako kvalitet *neporočnog čoveka* (*iusti*), jer pre svakog pravnog

55 Krstić ispravno primećuje da zrelost podrazumeva emancipaciju od autoriteta: „Kant zapravo ne zahteva da se odbaci ekspertiza „staratelja“, već ona vrsta autoriteta koju on oličava. Time se čini prvi korak u procesu učenja da se prizna jedna različita forma autoriteta: autoritet uma. (...) Razumevanje karaktera autoriteta uma na osnovu toga onda obezbeđuje njegovo novo i zasnovanije povezivanje sa slobodom i intelektualnom nezavisnošću. Kant ne predlaže da „zrelost“ zameni jedan niz verovanja drugim, makar i racionalnijim ili prosvećenijim. Problem ne leži više u izvorima, sadržaju ili posledicama saveta staratelja, već u formi odnosa između staratelja i šticećenika, odnosno tipa autoriteta koji taj odnos pred(po)stavlja.“ Krstić 2014: 108.

56 TP, str. 106 – 107. ÜdG 8.295.

akta nikome nije učinio nepravo; i najzad, ovlašćenje da učini ono što drugima ne sužava ono što je Njihovo⁵⁷ u koje spada i sloboda govora. U smislu u kome je implikacija slobode, bivanje svojim vlastitim gospodarom podrazumeva da svi moji postupci moraju biti samo moji – da niko nema pravo da me prinudi da nešto učinim, da svoju svojinu, svoje prirodne darove, talente, predispozicije ili sposobnosti koristim na način na koji ja to ne želim.

Pojam *sui iuris* u spisu o prosvেćenosti Kant evidentno ne upotrebljava ciljajući na njegov prvi aspekt, jer on upravo kritikuje moralnu nezrelost punoletnih ljudi. Čini se da ne cilja ni na drugi aspekt ovog pojma, jer ne pominje vlasništvo kao uslov moralne zrelosti. Međutim, uzimajući u obzir da je egzistencijalna i intelektualna samostalnost, koja pretpostavlja i materijalnu nezavisnost, važan kriterijum prosvеćenosti, kao i to da je uloga aktivnih građana u kreiranju opšte volje, a onda i pravednog državnog uređenja konstitutivna, čini se da je posedovanje vlasništva uslov nezavisnosti od tuđe volje i slobode da nesputano javno upotrebljavamo vlastiti um – uslov koji je doduše empirijski, ali u fenomenalnom svetu neophodan da bi čovek mogao u potpunosti biti svoj vlastiti gospodar. Treći aspekt, pak, krije najvažniju poruku Kantovog prosvetiteljskog slogana: imaj hrabrosti da se samostalno služiš vlastitim razumom, jer to je uslov mogućnosti tvoje, pa i tuđe slobode!

Jelena Govedarica
 Institut za filozofiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura

Bittner, Rüdiger (1996). „What Is Enlightenment?“, in James Schmidt (ed.) *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions* (Berkeley: University of California Press): 345–358.

Kant, Immanuel (1902ff.). *Elektronische Edition der Gesammelten Werke Immanuel Kants*, (Gesammelte Schriften, Preussische Akademie der Wissenschaften, Walter de Gruyter, Berlin/Leipzig, 1902-1957) <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/verzeichnisse-gesamt.html> (11. april 2021) Citati su označeni rednim brojem toma i strane, skraćenice za pojedinačna dela: Anth – *Antropologie im pragmatischer Hinsicht*, BdF – *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, G – *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, IaG – *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, KrV – *Kritik der reinen Vernunft*, KU – *Kritik der Urteilskraft*, MS – *Metaphysik der Sitten*, Päd – *Pädagogik*, RGV – *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, ÜdG – *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, WDO – *Was heißt sich im Denken orientieren?*, ZeF – *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Skraćenice Kantovih dela u prevo-

57 MM, str. 39. MS 6.237–238.

du na srpski jezik: A – (2003). *Antropologija u pragmatičnom pogledu* (Zagreb: Naklada Breza); F – (1974). „Odabrani fragmenti iz zaostavštine“, u *Um i sloboda* (Beograd: Posebno izdanje časopisa „Ideje“): 201–221; I – (1974). „Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka“, u *Um i sloboda* (Beograd: Posebno izdanje časopisa „Ideje“): 27–41; KČU – (2003). *Kritika čistog uma* (Beograd: Dereta) KMS – (2004). *Kritika moći suđenja* (Beograd: Dereta); MM – (1993). *Metafizika morala* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića); OM – (2004). „Šta znači: orjentisati se u mišljenju“, *Arhe* I, 1/4: 251–259; OP – (1974). „Odgovor na pitanje: šta je prosvetćenost“, u *Um i sloboda* (Beograd: Posebno izdanje časopisa „Ideje“): 41–49; P – (2012). *Vaspitavanje dece* (Beograd: Javor); R – (1990). *Religija unutar granica čistog uma* (Beograd: BIGZ); TP – (1974). „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne вреди za praksu“, u *Um i sloboda* (Beograd: Posebno izdanje časopisa „Ideje“): 89–123; VM – (1974). „Večni mir. Filozofski nacrt“, u *Um i sloboda* (Beograd: Posebno izdanje časopisa „Ideje“): 135–171; ZMM – (2004). *Zasnivanje metafizike morala* (Beograd: Dereta) Krstić, Predrag (2014). „Odgovor na pitanje: Kako je moguća prosvetćenost?“ *Theoria* 57: 105–124.

Jelena Govedarica

Kant's Conception of Enlightenment (Summary)

By interpreting the basic concepts of Kant's definition of enlightenment, as well as pointing out the importance of discussion for the development of understanding and explaining the role of state power in educating citizens, the author argues that enlightenment ought to be understood as an imperfect duty of every human being. This duty belongs to the duty of virtue according to which we are obligated, among other things, to advance our own perfection. In order to better understand the responsibility for one's own minority and meaning of the independent use of one's own understanding, she explains the cultivation of character as an educational phase in the moral development of an autonomous person. The last chapter responds to a critique of Kant's theory and offers an interpretation of his „motto of enlightenment.”

KEYWORDS: enlightenment, self-incurred minority, public use of reason, duty of virtue